

З. У. ШВЕДАВА

г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”

ВОБРАЗНАЕ ЎЯЎЛЕННЕ АБ УВАЗЕ Ў ФРАЗЕАЛАГІЗМАХ З КАМПАНЕНТАМ “ВОЧЫ” Ў МОВЕ ТВОРАЎ ЯНКІ КУПАЛЫ

У артыкуле на матэрыяле выяўленых фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы з кампанентам вочы, што адлюстроўваюць уяўленне беларускага народа пра абстрактнае паняцце ўвагі, праводзіцца фразеасемантычны, лінгвакультуралагічны і функцыянальны аналіз гэтых адзінак, ужытых у мове твораў пісьменніка. Выяўляецца ўласцівая ім культурная інфармацыя, перададзены і захаваны ўстойлівы каштоўнасны змест культуры беларусаў, вызначаюцца фразеасемантычныя групы, адрозныя бакі семантычна блізкіх дзеяслоўных фразеалагізмаў, што дазволіла аўтару сцісла, вобразна і дакладна ў кожным выпадку не толькі назваць дзеянне паводле адной агульнай прыкметы, але і пазбегнуць паўтораў, да месца скарыстаць пэўную адзінку аднаведна мэце і задачам твора, кантэксту. Устанаўліваецца ўзаемадзеянне мовы і культуры народа сродкамі фразеалогіі, адзінкі якой часткова рэпрэзентуюць цялесны код культуры беларусаў, ці адзін з фрагментаў фразеалагічнай карціны свету беларусаў.

Навукай прызнана, што канцэптуалізацыя свету ажыццяўляецца праз мову. Аднак сама мова, як адзначае С. Г. Варкачоў, “непасрэдна гэты свет не адлюстроўвае, яна адлюстроўвае толькі спосаб уяўлення (канцэптуалізацыі) гэтага свету нацыянальнай моўнай асобай” [1, с. 67]. Асаблівае месца сярод моўных адзінак, што адлюстроўваюць уяўленне чалавека пра свет і сябе ў ім, займаюць фразеалагізмы, якія ў найбольшай ступені адлюстроўваюць “дух народа”, нацыянальныя асаблівасці бачання свету і светаадчування, самабытнасць яго культуры. Як адзначае прафесар В. М. Тэлія, фразеалагічныя адзінкі мовы з’яўляюцца “найбольш самабытнай у культурна-моўным плане часткай яго намінатыўнага запасу” [2, с. 13]. Таму, на думку многіх сучасных даследчыкаў, вывучэнне фразеалагізмаў як знакаў мовы і адначасова як знакаў культуры дазваляе не толькі выявіць іх

спецыфіку ў мове, вызначыць іх ролю і функцыі ў працэсе зносін людзей, але і выявіць закадзіраваныя ў іх культурныя сэнсы, сувязі з культурна-нацыянальнымі эталонамі, стэрэатыпамі, міфалагэмамі і пад.

Сярод фразеалагічных запасаў розных моў адну з найбольш колькасных груп складаюць саматычныя фразеалагізмы, ці тыя адзінкі, што ўтрымліваюць кампаненты-саматызмы (ад грэч. *somatos* = цела) як намінацыі розных частак цела і ўнутраных органаў, якія шырока выкарыстоўваюцца мастакамі слова. Не выпадкова саматычная лексіка, якая належыць да найстаражытнейшага пласта лексічнага складу ў любой мове, здаўна была аб'ектам увагі лінгвістаў, паколькі “шырыня сувязей саматызмаў з рэаліямі навакольнага свету тлумачыцца антагенетычнымі функцыянальнымі ўласцівасцямі частак цела чалавека і іх шырокай сімвалізацыяй” [3, с.3]. Саматычныя фразеалагізмы, што з’яўляюцца нацыянальна-спецыфічнымі адзінкамі любой мовы, уяўляюць асаблівую цікавасць для аналізу іх успрымання сучаснымі носьбітамі беларускай мовы.

Аб’ектам нашага даследавання абраны фразеалагізмы мовы твораў Янкі Купалы з кампанентам *вочы*, якія выдзелены шляхам суцэльнай выбаркі са слоўніка фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы [4] і якія сярод саматычных фразеалагізмаў мовы Янкі Купалы складаюць адну з найбольш колькасных груп (усяго зафіксавана 182 адзінкі), што, паводле заўвагі В. А. Ляшчынскай, “абумоўлена, па-першае, успрыманням інфармацыі пра свет пераважна вачыма (да 80 %), па-другое, усведамленнем, што вочы – адзін з важнейшых органаў чалавека” [5, с.147]. Сапраўды, больш за ўсё чалавек пазнае навакольны свет з дапамогай вачэй. Зрок дазваляе вызначыць колер прадметаў, іх памер, форму, з дапамогай зроку можна вызначыць, далёка прадмет ад нас ці блізка, рухаецца ён ці нерухомы.

А яшчэ фраземаўтваральная частотнасць лексемы вока тлумачыцца законам, ці правілам, адбору лексем пры складанні фразеалагізмаў на аснове замацаванай за імі сімвалікі. Як адзначаюць рускія лінгвісты Д. Б. Гудкоў і М. Л. Каўшова, вока сімвалізуе непасрэдна зрок чалавека; увагу, накіраваную на той ці іншы аб’ект; веды, вопыт; уяўленне аб шчырасці слоў і ўчынкаў; меру паўнаты ці празмернасці чаго-небудзь; вока валодае магічнай сілай, можа наводзіць порчу, прыносіць непрыемнасці [6, с. 160–161]. Усё гэта абумоўлівае шырыню і разнастайнасць

семантыкі фразеалагізмаў з кампанентам *вока*. Так, паводле І. Я. Гарадзецкай, фразеалагізмы з кампанентам *вока* абазначаюць характар, фізічны стан, разумовую дзейнасць, партрэт, дзеянні і ўчынкi чалавека [7]. Яшчэ больш шырока прадстаўлены фразеалагізмы з кампанентам *вока*, што скарыстаны ў мове твораў Янкі Купалы, якія, паводле заўвагі В. А. Ляшчынскай, на аснове агульнага катэгарыяльнага значэння складаюць нават шматлікія тэматычныя групы: фізічны і псіхічны стан чалавека, мера, ступень праяўлення інтэнсіўнасці дзеяння, спосаб дзеяння, разумовыя здольнасці, магчымасці чалавека помніць, разумець, асэнсоўваць ці, наадварот, адносіны чалавека да каго-, чаго-небудзь, манера паводзін, зрокавае ўспрыманне, характарыстыка чалавека, яго якасцей, знешняга выгляду, ацэнка чалавека, прычыны і ацэнка дзеяння, сукупнасць людзей [5, с. 148–154].

У межах артыкула спынім увагу на групе фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы з кампанентам *вочы*, у якіх народ зафіксаваў вобразнае ўяўленне аб такім абстрактным паняцці, як увага, што характарызуе і суправаджае розныя дзеянні чалавека, скіраваныя да другога ці накіраваная на што-небудзь, спосабы арганізацыі ўвагі, характарыстыка чалавека як ўважлівага, так і безуважнага і пад., і якія не былі прадметам аналізу.

Вядома, што за лексемай *увага*, на аснове звестак тлумачальнага слоўніка, замацавана два значэнні: 1) ‘сканцэнтраванасць думак ці зроку, слыху на чым-н.’ і 2) ‘клапатлівыя, чулыя адносіны да каго-, чаго-н.’ [8, с. 675], што, як можна бачыць, падкрэслівае менавіта сувязь праяўлення ўвагі і зроку, ці перадачу ўвагі з дапамогай вачэй. І крытэрыем адбору фразеалагізмаў з ліку тых, што ўтрымліваюць кампанент *вока*, з’яўляецца найперш семантыка адзінак, у змесце якіх утрымліваюцца лексемы *ўвага*, *уважліва*, *уважлівы* і сінанімічная да іх лексема *пільна*. Аналіз значэння такіх купалаўскіх фразеалагізмаў з кампанентам *вока*, якіх налічваецца амаль два дзясяткі і якія ўсе суадносяцца з дзеясловам, дазваляе выдзеліць некалькі фразеасемантычных груп: 1) фразеалагізмы з агульным значэннем ‘глядзець уважліва’; 2) фразеалагізмы з агульным значэннем ‘быць уважлівым ці наадварот’; 3) фразеалагізмы з агульным значэннем ‘прыцягваць увагу’ і 4) фразеалагізмы з агульным значэннем ‘пакідаць без увагі ці аказаць увагу’.

Найбольш прадстаўлена група дзеяслоўных фразеалагізмаў з агульным значэннем ‘глядзець уважліва’ – усяго сем адзінак: *не спускаць вока з каго, чаго; агледзець вокам пільным каго, што; крытычным вокам аглядаць каго, што; сачыць вокам; воч не спускаць з каго, чаго-н.; вочы жмурыць на каго, на што; вочы ўтаропіць куды.*

Кожны з названых фразеалагізмаў, акрамя агульнага значэння ‘глядзець’, мае дадатковую кваліфікацыйную сему, якая адрознівае яго ад іншых, тым самым вызначаючы іх функцыю ў характарыстыцы зроку. Так, фразеалагізм *не спускаць вока* ‘глядзець пільна, уважліва’ мае дадатковую сему *пільна*; фразеалагізм *агледзець вокам пільным* ‘разглядзець уважліва’ – сему ‘разглядзець’, якая ўтварылася пад ўздзеяннем дадатковага кампанента-прыметніка *пільным*; фразеалагізм *крытычным вокам аглядаць* ‘уважліва і прыдзірліва глядзець на каго-, што-н.’ – дадатковую сему ‘прыдзірліва’, чаму спрыяе ўвядзенне ў фразеалагізм кампанента *крытычным*; фразеалагізм *сачыць вокам* – дадатковую сему ‘назіраць за чым-, кім-н.’, фразеалагізм *воч не спускаць* – дадатковыя семы ‘не адрываючы позірку’ і ‘сачыць за кім-, чым-н.’, чаму спрыяе спалучэнне часціцы не з дзеяслоўным кампанентам *спускаць*, які нагадвае сваё значэнне ‘не вызваліць з замацаванага становішча’ [8, с. 621]; фразеалагізм *вочы жмурыць* ‘прыглядацца, звяртаць увагу на каго-, што-н.’ – дадатковыя семы ‘прыглядацца’ пад уздзеяннем дзеяслоўнага кампанента *жмурыць*, які часткова захоўвае сваё значэнне ‘сціскаючы павекі, прыплюшчваць вочы’ [8, с. 200], і ‘звяртаць увагу на каго-н, што-н.’ І ў аснове вобразаў усіх названых фразеалагізмаў ляжыць метанімія, паводле якой вочы атаясамліваюцца з поглядам чалавека.

Адметнасцю многіх з названых фразеалагізмаў з’яўляецца іх аўтарскае выкарыстанне, паколькі лічыцца, што “толькі рэалізацыя ў маўленні дае сапраўднае ўяўленне аб жыцці фразеалагічнай адзінкі, асаблівасцях яе ўжывання, характары яе значэння” [9, с. 10]. Гэта датычыць аўтарскага абнаўлення агульнавядомых фразеалагізмаў дзякуючы замене аднаго з кампанентаў, пашырэнню кампанентнага складу, выкарыстанню адметных граматычных форм і інш. Напрыклад, фразеалагізмы *агледзець вокам пільным* і *крытычным вокам аглядаць*, што скарыстаны ў мове Купалы, адрозніваюцца ад агульнавядомага фразеалагізма *акінуць вокам*, за

якім замацавана значэнне ‘агледзець каго-, што-н., глянуць на каго-, што-н.’ [10, с. 84]. У аўтарскіх варыянтах назіраем, па-першае, замену апорнага дзеяслоўнага кампанента (*акінуць на агледзець ці аглядаць*), па-другое, наяўнасць дадатковых кампанентаў-прыметнікаў адпаведна ў кожным (*пільным і крытычным*). А ў выніку маем змены і ўдакладненні ў семантыцы, вобразным выражэнні паняцця ўвага і ўтварэнні ўжо двух аўтарскіх фразеалагізмаў, у якіх уважлівае ўспрыманне зрокам перададзена адметна і вока, пільнае ці крытычнае, выступае знаёмым “інструментам” для чалавека.

Варта заўважыць і аб адрозненнях форм асобных кампанентаў у складзе купалаўскіх фразеалагізмаў. Так, у зафіксаваным у мове Купалы фразеалагізме *воч не спускаць* з каго-, чаго-н. фіксуем форму роднага склону множнага ліку назоўніка вочы, якая адрозніваецца ад нарматыўнай (параўн. фразеалагізм беларускай літаратурнай мовы *не спускаць вачэй /вока*), тлумачэннем чаго можа быць, з аднаго боку, час творчасці паэта, калі нормы беларускай літаратурнай мовы, у тым ліку і марфалагічныя, толькі яшчэ выпрацоўваліся; з другога боку, патрэбы рытмікі, рыфмы вершаванага твора. Напрыклад, у радках з верша “Труган” чытаем страфу *Звісне пад хмарамі зданяй // Воч не спускае з мяжы, // Косці пасеяны ліча, // Ліча людзей і крыжы*. [11, с. 60–61], дзе выкарыстанне фразеалагізма *вачэй не спускае* ніяк не адпавядае купалаўскаму радку верша.

Другую групу складаюць фразеалагізмы з агульным значэннем ‘быць уважлівым да каго-н. ці наадварот’, і да такіх адносяцца наступныя пяць фразеалагізмаў: *мець на воку каго, што; не зводзіць з вока; пылінку бачыць у суседа, у сваім воку не заўважаць бервяна; вокам міргнуць, спусціць з вока каго*. Кожны з вызначаных фразеалагізмаў, акрамя агульнага значэння, мае дадатковую сему, якая адрознівае яго ад іншых. Так, фразеалагізм *мець на воку* ‘думаць пра каго-н., быць уважлівым да каго-н.’ мае дадатковую сему ‘думаць пра каго-н.’; фразеалагізм *не зводзіць з вока* ‘быць уважлівым, сачыць за кім-н., не дазваляць лішняе ў паводзінах’ – дадатковыя семы ‘сачыць за кім-н.’ і ‘не дазваляць лішняе ў паводзінах’; фразеалагізм *пылінку бачыць у суседа, у сваім воку не заўважаць бервяна* ‘быць празмерна ўважлівым да чужых промахаў, але не заўважаць сваіх памылак’ – дадатковыя семы ‘празмерна да чужых промахаў’ і ‘не заўважаць сваіх памылак’; фразеалагізм *вокам міргнуць* ‘даць знак аб сваёй прыхільнасці, увазе’ – дадатковую сему ‘даць знак’. А вось фразеалагізм *спусціць з вока каго* ‘стаць няўважлівым, спыніць назіраць, сачыць за кім-н.’,

па-першае, выступае антанімічнай папярэднім, па-другое, у ім уяўленне аб няўважлівасці да каго-небудзь прыпадабняецца да адсутнасці позірку, перададзенага спалучэннем *спусціць з вока*, якое ў выніку метафарызацыі перадае стэрэатыпнае ўяўленне аб адсутнасці ўвагі да каго-небудзь.

Трэцюю групу складаюць фразеалагізмы з агульным значэннем ‘прыцягваць чыю-небудзь увагу’ ці перадаюць уяўленне аб спосабе быць заўважаным, выдзеліцца. Гэта фразеалагізмы *біць у вочы*, *кідацца ў вочы каму*, *кінуць у вочы*, якія выяўляюць не толькі агульнасць значэння, мадэлі, наяўнасці асобных кампанентаў, але і істотныя адрозненні аднаго ад другога. І разам з тым кожны з названых фразеалагізмаў унікальны, паколькі, дзякуючы абраным розным дзеяслоўным кампанентам і створаным вобразам, мае дадатковае значэнне. Так, у фразеалагізме *біць у вочы* ‘рэзка выдзяляцца, быць прыкметным, прыцягваць увагу’ да агульнай семантыкі далучаюцца дадатковыя семы ‘рэзка выдзяляцца’ і ‘быць прыкметным’; у фразеалагізме *кідацца ў вочы* ‘міжвольна запыняць на сабе чыю-н. увагу, быць асабліва прыкметным’ – дадатковыя семы ‘міжвольна запыняць на сабе’, ‘быць асабліва прыкметным’; у фразеалагізме *кінуць у вочы* ‘спецыяльна засяродзіць увагу каго-н. на чым-н.’ – дадатковая сема ‘спецыяльна’. І кожны з гэтых фразеалагізмаў даводзіць пра ўяўленне чалавека, як прыцягнуць увагу да сябе, дзякуючы метафарызацыі выказаў, калі дзеянне агрэсіўнага характару (*біць*, *кінуць*, *кінуцца*), накіраванае на вочы другога ці другіх як аб’ект гэтага дзеяння, прыпадабняецца да такога спосабу выдзялення і прыцягнення да сябе ўвагі з боку іншых. Названыя фразеалагізмы перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне беларусаў пра тое, як можна стаць прыкметным для другіх, спыняць чыю-небудзь увагу на сабе.

Апошнюю групу складаюць тры фразеалагізмы, якія ўступаюць у антанімічныя адносіны. Фразеалагізмы *вочы заплюшчыўшы* на што ‘знарок не заўважаючы чаго-н., пакідаючы без увагі што-н.’ і *вокам абмінаць* каго, што ‘не глядзець, не ўдзяляць увагі каму-н.’ па-рознаму ілюструюць адсутнасць увагі да каго-н. Толькі першы мае дадатковую сему ‘знарок не заўважаючы’, а другі канстатуе адсутнасць зрокавай увагі. І калі першы фразеалагізм пабудаваны на базе свабоднага спалучэння слоў у выніку метафарызацыі, паводле якой адсутнасць увагі да каго- ці чаго-небудзь прыпадабняецца

заплюшчаным вачам, то фразеалагізм *вокам абмінаць* утрымлівае антропную метафару, у якой адлюстравана ўяўленне аб тым, што вока-зрок не скіравана на каго ці што. Да гэтых фразеалагізмаў антанімічным паводле выражэння ўвагі выступае фразеалагізм *звярнуць вочы* ‘аказаць увагу, заўважыць’, дзе дзеяслоўны кампанент *звярнуць* адлюстроўвае значэнне ‘схіліць, павярнуць набок, убок (разм.) [8, с. 237].

Такім чынам, купалаўскія фразеалагізмы з кампанентам *вока* ў розных яго формах выступаюць адзінкамі для вызначэння не проста зрокавай дзейнасці чалавека, а адной з важных яе характарыстык – наяўнасці ці адсутнасці ўвагі спецыяльна ці міжвольна звароту ўвагі на сябе і інш. І кожны скарыстаны аўтарам фразеалагізм дакладна і вобразна перадае, характарызуе і ацэньвае ўвагу, уважлівасць як суправаджальную адметнасць погляду чалавека.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1 Воркачев, С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт. Становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / В. Г. Воркачев // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64 – 72.

2 Телия, В. Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава в контексте культуры / В. Н. Телия // Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 13-24.

3 Богус, З. А. Соматизмы в разносистемных языках: Семантико-словообразовательный и лингвокультурологический аспекты (на материале русского, адыгейского и английского языков) / З. А. Богус: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Майкоп, 2006. – 24 с.

4 Ляшчынская, В. А. Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы / В. А. Ляшчынская, З. У. Шведава. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2007. – 312 с.

5 Ляшчынская, В. А. Фразеалагічныя адзінкі ў мове Янкі Купалы / В.А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2008. – 186 с.

6 Гудков, Д. Б. Телесный код культуры: материалы к словарю / Д. Б. Гудков, М. Л. Ковшова. – М.: Гнозис, 2007. – 288 с.

7 Городецкая, И. Е. Фразеологизмы-соматизмы в русском и французском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Пятигорск, 2007. – 24 с.

8 Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: больш

за 65 000 слоў / Пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко; афармленне А. М. Хількевіча. – 3-е выд. – Мінск: БелЭн, 2002. – 784 с.

9 Донской, В. Ф. Некоторые аспекты семантики фразеологических единиц в коммуникативном аспекте /В. Ф. Донской, А. И. Черная // Проблемы фразеологической номинации: межвуз. сб. науч. тр. / М-во просвещения РСФСР, Иркут. гос. пед. ин-т; редкол.: А. М. Каплуненко (отв. ред.) [и др.]. – Иркутск, 1988. – С. 18 – 21.

10 Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 1: А – Л / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с.

11 Купала, Я. Груган / Купала // Поўны збор твораў у дзевяці тамах. Т. 4. Вершы, пераклады 1915-1929. – Мінск, 1997. – 446 с.

The article uses phraseological, linguistic, cultural and functional analysis of these units used in the language of the writer's works on the basis of the phraseology of the language of Yanka Kupala's works with the eye component, which reflects the Belarusian people's idea of the abstract concept of attention. The inherent cultural information is revealed, the stable value content of Belarusian culture is transmitted and preserved, phrase-semantic groups, different sides of semantically close verb phraseologies are determined, which allowed the author not only to name the action according to one common feature, but also to avoid it. , to the place to use a certain unit according to the purpose and objectives of the work, the context. The interaction of the language and culture of the people is established by means of phraseology, units of which partially represent the bodily code of Belarusian culture, or one of the fragments of the phraseological picture of the world of Belarusians.